

ОНОМАСІОЛОГІЧНА МАТРИЦЯ В ДЕРИВАЦІЙНІЙ ФУНКЦІЇ СУФІКСІВ ВІДІМЕННИХ ДІЄСЛІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVII СТ.

*Г. В. Кочерга, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)*

e-mail: kocherga_galina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1000-3427>

У статті проаналізовано механізм вторинного позначення суфіксальної дієслівної деривації староукраїнської мови писемних пам'яток XIV–XVII ст., встановлено межі семантично похідних одиниць у номінативно-дериваційних процесах національно-мовної картини світу, що становлять значну частку лексичного складу мовофонду, оскільки численні словотворчі моделі сучасної мови сформувалися в минулому і пройшли складний шлях функціонування, активізуючи чи втрачаючи свою продуктивність, віддзеркалюючи всі сфери життєдіяльності давнього українського соціуму. Суфіксальний словотвір відіменних дієслів варто розглядати не лише в межах семантики, а й в ономасіологічному аспекті мови та її зв'язків зі структурою свідомості: мисленням, психічними функціями, інтеріоризацією дійсності та відчуттям світу, а також у механізмі відображення референтів у ментальності та позначення їх у мовній системі. Саме тому місце тієї або тієї словотворчої моделі в складній і розгалуженій дериваційній системі сучасної української мови можна визначити, спираючись на історію мови, бо в мовному суфіксальному сегменті віддзеркалено мислення людини середньовіччя, сприйняття й оцінка нею явищ позамовної дійсності й мовної картини світу. Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше проаналізовано систему словотвірних типів відіменникових дієслів на основі значного матеріалу, вибраного з писемних джерел староукраїнського періоду XIV–XVII ст. історії української літературної мови. З'ясовано ономасіологічну природу дериваційних процесів виникнення похідних суфіксальних дієслівних одиниць у мовній підсистемі староукраїнської літературної мови XIV–XVII ст. Номінативні процеси визначають механізм взаємодії дійсності, мислення та мови.

Ключові слова: дієслівна номінатема, староукраїнська мова, лексико-семантична група, суфіксальна підсистема мови, категорійність, функціонально-семантичний аспект, ономасіологічна деривація, діахронна похідність.

Актуальність. У 2014 році відбулася 15-та Міжнародна конференція Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, під час якої розглядали питання слов'янського і неслов'янського словотвору, висвітлені авторами колективної монографії «Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte» [10]. Задекларовані моделі опису дериваційних процесів у слов'янських і неслов'янських мовах висвітлено з урахуванням діахронного і синхронного підходів і в проєкції на прагматичну площину. Крім цього, пілотними були дослідження Є. Карпіловської, «яка розвиває польовий підхід до словотвірної системи української мови і характеризує її ядро (зону абсолютного ладу), оточення ядра / периферії (зону відносного ладу / безладу) та периферію (зону абсолютного безладу)», що зазвичай формує словотвірну метамодель номінації. Науковці запропонували комбінований підхід до зіставного дослідження (ономасіологічний з елементами польового й ідеографічного), що вочевидне двовекторний аналіз – від думки до слова та від слова до думки – словотвірних систем зіставлюваних мов у мовній концептуалізації світу. Дослідники вдокладнюють когнітивно-дискурсивний підхід до виникнення нових похідних одиниць [9, с. 145–152]. Зазначені вище напрями дослідження історичної дериватології констатують помітні зміни в поняттєво-термінологічному дериваційному апараті, випродуковують нову інтерпретацію базових словотворчих категорій на ґрунті загальнотеоретичних міркувань, використовуючи традиційні джерела (переважно писемні пам'ятки), що становить **актуальність і перспективність** пропонованої розвідки.

Конкретні досягнення в розв'язанні цих проблем на кожному історичному етапі становлення історичного словотворення визначені обсягом наявного в дослідників фактичного матеріалу та способами його наукової інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для висвітлення діяхронної суфіксальної підсистеми словотворення староукраїнської літературної мови, установа похідності номінативних одиниць, визначення їхніх ономазіологічних базисів, особливостей використання словотвірних дериватів суфіксальної підсистеми в процесах творення слів різних частин важливе наукове значення мають праці багатьох дослідників, у монографіях та окремих статтях яких порушено цілу низку загальних проблем історії української мови, її діяхронного та синхронного словотворення в ретроспективі, зокрема й дієслівного словотворення. Це дослідження С. Бевзенка, О. Безпояско, П. Білоусенка, Л. Булаховського, І. Вихованця, Т. Возного, В. Ганцова, К. Городенської, В. Грещука, А. Грищенка, Л. Гумецької, П. Житецького, М. Жовтобрюха, А. Загнітка, А. Залізняка, Ю. Карпенка, Є. Карпіловської, Н. Клименко, І. Ковалика, М. Кравченко, А. Кримського, І. Матвіяса, К. Михальчука, В. Німчука, Л. Полюги, О. Потебні, В. Русанівського, С. Самійленка, Є. Тимченка, О. Ткаченка, Л. Юрчук та ін. Наукові обґрунтування мовознавцями численних питань діяхронного словотворення в контексті історико-лінгвістичної славістики різних історичних періодів усуває необхідність докладнішого висвітлення цього питання, яке виходить за межі окресленої нами проблематики. «У сучасній лінгвістиці дедалі більше приділяють увагу вивченню ментальних процесів і структур, які специфічно представлені в мові. Дослідження в теорії ментальності засвідчують, що в науці досі немає чіткого уявлення про цей феномен, розкриті лише окремі проблеми й розроблені шляхи їх вирішення» [6, с. 329–334].

Староукраїнські дієслівні номінативи є матеріалом дериватологічних досліджень через представленість у них ідентифікувальних, мотиваційних, ономазіологічних процесів староукраїнського словотворення [8, с. 43–48]. Староукраїнська дієслівна лексика в писемних пам'ятках XIV–XVII ст. оперта на універсалії концептуалізації дійсності, на виявленні семантичного, дериваційного й функційного потенціалу, а тематичне розгалуження й наповнення її лексико-семантичних груп свідчить про специфіку й повноту такої концептуалізації та категоризації.

Пропонована стаття продовжує авторське дослідження ономазіологічного напрямку в історичному суфіксальному словотворі, що є одним із потужних у науковій парадигмі дослідження номінативної діяльності та створення структур позасвідомого, які простежені в номінаційних процесах (не подаємо в розвідці теоретичні засади й методологічні позиції наукових досліджень з окресленої проблематики, щоб не дублювати матеріал, представлений у низці попередніх публікацій). На важливість і необхідність ономазіологічного підходу в словотвірних номінаціях акцентував О. Потебня у своїх граматичних дослідженнях: «...форма відповідає певним вимогам думки мовця, ... важливо знайти психологічні умови вживання форми або точно визначити її значення» [7, с. 112]. Дослідник О. Білодід стверджував, що розроблена О. Потебнею концепція дієслівності ґрунтована на ономазіологічних засадах: «...створив психолінгвістичну модель народження слова, речення і частини мови в процесі осягнення людським розумом нескінченно різноманітних явищ і процесів навколишнього світу» [1, с. 299]. За висновком дослідниці Л. Бісовецької, словотвірна система давньої руськоукраїнської мови (так дослідниця називає давньоруську мову), успадкована з праслов'янської мови, у XI–XIII ст. була вже усталеною і мала закономірний характер [2, с. 170]. Винятково важливим для нашого дослідження вважаємо висновок В. Горпинича про те, що сучасна система суфіксальних ад'ектонімічних моделей української мови склалася до початку староукраїнського періоду (XV ст.) [3, с. 56], що дає змогу, принаймні в ролі робочої гіпотези, порушити питання про співвідносність зазначеного часу з часом формування ресурсів (охоплюючи форманти і моделі) української іменникової суфіксації в загалом.

Мета дослідження – з'ясувати внутрішню будову суфіксальної підсистеми відіменникових дієслів староукраїнської мови XIV–XVII ст. та встановити мотиваційну матрицю в похідних дериватах, що формує словотвірну модель номінації. Стаття продовжує низку публікацій щодо становлення дієслівної системи староукраїнської (руської) мови XIV–XVII ст., з огляду на семантико-категорійні модифікації суфіксальної дієслівності, імплементовані в ономасіологічні механізми дієслівного словотвору писемних пам'яток XIV–XVII ст. на рівні концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості мовця.

Матеріали й методи дослідження. Джерелом дослідження слугували «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» : у 2 кн. / Є. Тимченко [Упор. В. В. Німчук, Г. І. Лиса]. НАН України ; Українська Вільна Академія Наук у США. Київ ; Нью-Йорк, 2002–2003. Кн. 1–2. Методологія дослідження окреслена комплексним використанням застосовуваних у сучасній лінгвістиці методів, зокрема: описового, компонентного, трансформаційного, дистрибутивного, зіставного, порівняльно-історичного методів дослідження семантичної структури дієслівних одиниць.

Результати дослідження та їх обговорення. Дієслово як самостійна частина мови в парадигмі відмінювання і словотвору суттєво відрізняється від іменних частин мови. Словотвір дієслова ускладнений не лише тим, що від кожного дієслова маємо не одну, як в інших словах, а дві основи (інфінітивну та основу теперішнього часу), а й тим, що в системі дієслова тісно переплетено словотворення зі словозміною. За допомогою словотворчих засобів, зокрема суфіксів і префіксів, утворюються не лише слова з відмінним лексичним значенням, а й дієслівні форми, зокрема деякі часові форми (минулого та майбутнього часу), форми умовного способу, дієслівні форми виду, стану тощо.

Основними способами словотвору дієслів у писемних пам'ятках XIV–XVII ст. були суфіксація та префіксація. У статті розглянемо лише основні засоби суфіксального дієслівного словотворення. Писемні пам'ятки XIV–XVII ст. фіксують характерні для слов'янських мов власне дієслівні суфікси: **-н҃-** (← **-нж-**), **-ѣ-** (і його різновид після шиплячих та **j - ja-** ← **-ѣ-**), **-и-**, **-а-**, **-ва-**, **-ова-** (**-єва-**). Ці суфікси як словотворчі засоби дієслівних одиниць слугували детермінативами дієслівних основ інфінітива. Варто відзначити, що в староукраїнських пам'ятках XIV–XVII ст. поряд із дериватами на **-ова(ти)** **-ѣва(ти)**, зафіксовано дієслівні суфікси у фонетико-графічному вигляді **-єва-**, **-ива-**, **-ыва-**, **-ѣва-**, **-єва-**, **-ава-**. Як зазначає П. Г. Житецький, дієслова із суфіксами **-ыва-**, **-ива-**, **-єва-** з XVI ст. почали зникати, поступаючись місцем дериватам із суфіксом **-ова-**, який часто набирав фонетичного вигляду **-ѣва-** [4, с. 89]. Однак, досліджуючи ономасіологічні особливості дієслів у пам'ятках староукраїнської мови, помічаємо, що дієслівні суфікси **-ива-**, **(-ыва-)**, **-ава-**, **-ова-** все ж таки функціонували, тобто були продуктивними. Наприклад, **ВСПАМ'ЯТАТИ**, *гл.* Вспомнить. *Вспам'яталъ тежъ Гдъ Богъ на Рахиль.* Р҃к.хр. 21 [Тимченко К. 1, с. 120]. **ВТѢЛЯТИ**, *гл.* (пл. wcielac̣). *Включать, присоединять. Монастырь Менскій въ помененый монастырь Виленскій втѣляемъ.* ЛЮЗР. II, 69 (1615) [Тимченко К. 1, с. 124]. **ВЫПОК҃УТОВАТИ**, *гл.* Искупить грехи. *[Михайло сѣмый] т҃уть на землѣ випок҃утовалъ.* Р҃к.хр. 372 [Тимченко К. 1, с. 149]. **ЗАЛИЧКОВАТИ**, *гл.* Замаскировать. *По концахъ бочалокъ [фалшивіє червоніє] были заличковани правдивими здатниками.* Вел. III, 73 [Тимченко К. 1, с. 274]. **ЗАНЕМОЩѢТИ**, *гл.* Заболеть. *Занемощѣвъ на болѣзнь на кштатъ дезентерѣи.* Дн.Марк. I, 171 [Тимченко К. 1, с. 277]. **ЛИЦОВАТИСЯ**, *гл.* Представляться. *Оттоль ясно тоє посольство лицуется, ижъ естъ змысленое на ошуксьє слабыхъ.* Пал. 1036 [Тимченко К. 1, с. 405]. **МАЕСТАТОВАТИ**, *гл.* Быть столицею. *Мѣсто тоє маестатовало, то естъ столицею цесарскою было.* Пал. 519 [Тимченко К. 1, с. 417]. **ВГР҃НТОВАТИ**, *гл.* Основать, утвердить. *На томъ камени – мовить вгрунтую церковь мою.* Пал. 345 [Тимченко К. 1, с. 88]. **ДНИТИ**, *гл.* Рассветать. *Дня осмого месеца марца в ранку, скоро днити почало.* Кн. Л҃цк. 1612, л. 812 [Тимченко К. 1, с. 210]. **ДНОВАТИ**, *гл.* Дневать. *Сей день дновали мы на семь же мѣстцу.* Дн. Марк. I, 315 [Тимченко К. 1, с. 210]. **ДНѢТИ**, *гл.* Рассветать. *Почало днѣти.*

Рук.хр. 233 [Тимченко К. 1, с. 210]. **ЗБѢЛѢТИ**, гл. Побелеть. *Оливи полкварты мѣшают поки збѣлѣеть.* Лѣч. 13 [Тимченко К. 1, с. 304]. **ЗСТАРѢТИСЯ**, гл. Состариться. *Зстарѣмся уже.* Рук.хр. 64. *Зстарѣлся въ чужой земли.* Пал. 946 [Тимченко К. 1, с. 341].

Дієслівні номінативні одиниці першого класу з основою інфінітива мали безсуфіксну основу, що збігалася з коренем дієслова, до якої безпосередньо приєднувався показник інфінітива **-ти-**. Прикметним є те, що для основи теперішнього часу таких дієслів були характерні суфікси **-є-** **-ү-** (← **-ж-** ← ***-о-**); **-ю-** (**-је-**); **-ю-** (← **-ѣж-** ← ***jo-**). Кожен суфікс мав свою особливість дієслівної номінації. Зокрема, суфікс **-ю-** (← **-ѣж-** ← ***jo-**) властивий лише тим дієслівним одиницям, основа інфінітива яких закінчувалася на голосний звук, а дієслова, основа інфінітива яких закінчувалася на приголосний, могли мати суфікси (← **-ж-** ← ***-о-**); **-ю-** (**-је-**). Наприклад, **КВѢТНҀТИ**, гл. (пл. kwitnąć). Цвести, процветать. *Былъ той часъ, гды речи наши квітнули и добре ся міли.* Пал. 323 [Тимченко К. 1, с. 363]. **КОБЗҀВАТИ**, гл. [Гнушаться, брезговать?]. *Бүцѣмь ти не кобзүешъ цүр пекъ товѣ бѣгдай.* Довг. 93 [Тимченко К. 1, с. 369]. **КАЛКҀЛЮВАТИ**, гл. (лт. calculare, т. kalkulować). Считать. *Водка и вино вручено Бѣжевскому, его жь калкүлювано въ денгахъ.* Дн.Марк. II, 22 [Тимченко К. 1, с. 355]. **ИНСТАНЦІОВАТИ**, гл. (пл. instancjować). Ходатайствовать, просить. *Шаховской обѣщался еще къ графу Головкину... за мною инстанціовать въ дѣлахъ моихъ.* Дн.Хан. 85 [Тимченко К. 1, с. 350]. Різні дієслівні відповідники мали суфікси інфінітивних основ в основах теперішнього часу. Відповідником суфікса основи інфінітива **-нү-** (← **-нж-**) в основі теперішнього часу був суфікс **-не--нү-** (← **-нж--*по-**). Суфікс інфінітивної основи **-ѣ-** (← ***-ē-**) уже на початках спільнослов'янського періоду мав різновид **-ја-** (**-'а-**), що виник із (←***-ē-**)у зв'язку з діяхронними фонетичними причинами після м'якого приголосного та **j**. Наприклад, **ВЫБҀВНЯТИ**, гл. Выбивать в барабан. *Особно зась довышъ въ раду выбүбняеть, и въ походъ войсковый тоє жь сотворяеть.* Клим. 209 [Тимченко К. 1, с. 129]. **ВЫВЕРТѢТИСЯ**, гл. Выкрутиться. *Мыслилъ о томъ, якъ бы ся зъ того жарту былъ вывертѣль.* Пал. 1061 [Тимченко К. 1, с. 130]. **ГОВѢАТИСЯ**, гл. Пользоваться особым почтением. *Всюду говѣашесья.* Пал. 479 [Тимченко К. 1, с. 177]. **ГРҀБѢТИ**, гл. Толстеть. *Почали на нихъ тѣла грүбѣти.* Рук.хр. 4 [Тимченко К. 1, с. 191]. **ЗАКАМЕНѢТИ**, гл. (пл. zakamienieć). Окаменеть; ожесточиться. *Закаменѣло... сердце ваше.* Рук.хр. 240 [Тимченко К. 1, с. 270]. **ЗАЧЕРВОНѢТИ**, гл. Покраснеть. *Тѣло Христово зачервонило.* Гал. I, 111 [Тимченко К. 1, с. 297].

Дієслівні номінативні одиниці з таким інфінітивним суфіксом мали основу теперішнього часу з суфіксом **-і-** (**-и-**) або **-ю-**; **-ю-** (← **-ѣж-** ← ***jo-**). Наприклад, **ВОЛОЧИТИ**, гл. Тянуть, тащить, привлекать. *Непотребна его на свѣдоцтво за собою волочешь.* Ап. 1382 [Тимченко К. 1, с. 113]. **ВЫЗВѢЗДИТИСЯ**, гл. Покрываться звездами. *Ночь около полночи вызвѣздилась зъ морозомъ.* Дн.Марк. III, 58 [Тимченко К. 1, с. 137]. **ГОРШИТИСЯ**, гл. (пл. gorszyć się). Соблазняться. *Которыхъ гды зле ұдавано и наруганося имъ, правовѣрніи тимъ не горщилися.* Пал. 796 [Тимченко К. 1, с. 185]. **ЗАПОРОШИТИ**, гл. Засорить, занести пылью. *Запорошити око.* АЮЗР. II, 237 (И.Выш.) [Тимченко К. 1, с. 283]. **ЗАҀСТТИТИ**, гл. Заставить замолчать, зажать рот. *Герстовъ папезскихъ заҀсттити.* Пал. 939 [Тимченко К. 1, с. 294]. **ЗВѢТРИТИ**, гл. Пронюхать, проведать. *Колн бы былъ [Петръ] въ Римѣ не былъ, чи были бы тые привилее звѣтрити.* Ап. 1398 [Тимченко К. 1, с. 310]. Дієслівним основам інфінітива з суфіксом **-і-** (**-и-**) відповідала основа теперішнього часу також із таким суфіксом **-і-** (**-и-**). Ці дієслова здебільшого утворені від іменників та прикметників. Наприклад, **ДѢДИЧИТИ**, гл. (пл. dziedzićzyć). Наследовать. *Таковыє съ тыми мүжми своими чүжоземцы въ тыхъ им иньяхъ своихъ не мають дѣдичити.* АЮЗР. I, 98. (1538) [Тимченко К. 1, с. 238]. **КОРЕНИТИ**, гл. Укоренять. *Самъ почалъ опросное блюзнѣрство коренити.* Рук.хр. 309

[Тимченко К. 1, с. 378]. **ЛЖИТИ**, гл. Поносить, бранить, хулить. *Ты-сь лжилъ свято Господне*. Р҃к.хр. 234 [Тимченко К. 1, с. 403]. **МЕРЗИТИ**, гл. Внушать отвращение, быть противным. Бер. 28. *Завжды правда мерзить блудника*. Пал. 602 [Тимченко К. 1, с. 426]. **БРИДИТИСЯ**, гл. Брезговать, гнушаться. Бер. 28. Мл.Сл. 8. [*Колмики*] *нѣчимъ ся не бридятъ: и мишъ, жаба, свиня, тнако опрочъ рака единого не любятъ и бридятся ракомъ*. Л.Г. 88. *Твоею справою бридилися*. Р҃к.хр. 281. *Всѣми бовѣмъ тими новотними божницами, якъ злослвими згромаженями, брижуся*. Пал. 606. *Римского костела блудами ся бридимо* [Тимченко К. 1, с. 69]. **КУПЧИТИ**, гл. (пл. kupczyk). Торговать. *Волят по окольным малым торжком купчити*. Пам. IV, отд. II, 192 (1545) [Тимченко К. 1, с. 392]. **ВОЛИТИ**, гл. Предпочитать. *Зозвалъ Ивоня Радныхъ своихъ Пановъ и ознаймилъ имъ волю Цесарскую, пытаючи ихъ, що волять: такъ-ли много дати, чли тежъ боронитися мають?* Боб. 277. [Тимченко К. 1, с. 112]. **ВПЛОДИТИСЯ**, гл. Возникнуть, появиться. *Злая вплодилася речъ и всюди есть явна, же розный людъ заживаеть табаку здавна*. Клим.169 [Тимченко К. 1, с. 117]. **ЖИВИТИ**, гл. 1. Кормить, питать, содержать. *Живилъ ихъ и весь домъ отца своего*. Р҃к.хр. 31 [Тимченко К. 1, с. 250]. **ВЯЗИТИ**, гл. (пл. więzić). Сажать, заключать в тюрьму. *Гетманове ихъ самыхъ папезовъ вязили и судили*. Пал. 926 [Тимченко К. 1, с. 167]. **ГЛАДИТИ**, гл. (пл. gladzić). Уничтожать, истреблять. *Иоаннъ зъ пущи указовалъ пальцемъ своимъ баранка, который гладилъ грѣхи всего свѣта*. Р҃к.хр. 188 [Тимченко К. 1, с. 174].

Найчисельнішу групу становили дієслівні номінативи, основа інфінітива яких мала суфікс -а-. Такі дієслова могли утворюватися від іменників, а також від дієприкметників. Для основи теперішнього часу цих дієслівних дериватів характерний суфікс -іє-, -ію-, перед яким найчастіше був голосний а, хоч в окремих випадках він міг бути й відсутній. Наприклад, **ГЛИПАТИ**, гл. Хлопать глазами, глазеть. Бер. 28 [Тимченко К. 1, с. 175]. **ДЕРЖАТИ**, гл. 1. Владеть (временно). *Тако продалъ, яко самъ держалъ*. ЛЮЗР. I, 3 (1400) [Тимченко К. 1, с. 205]. **ДЗЮБАТИ**, гл. Клевать; попивать. *Медокъ и горѣлочку дзюбали*. ЛЮЗР. II, 189 (1589) [Тимченко К. 1, с. 207]. **ДОКУЧАТИ**, гл. Досаждают, надоедают. *Панъ Смѣковскій пану старосте докучалъ, авы его от позву и отъ всего волнымъ вчинилъ*. Кн.Л҃цк. 1570, л. 490 [Тимченко К. 1, с. 219]. **ЛИТУРГИСАТИ**, гл. Совершать литургию. *Литургисати забороняеть*. Пал. 686 [Тимченко К. 1, с. 405]. **КОРОНОВАТИ**, гл. Короновать, венчать. Бер. 27. Мл.Сл. 35 [Тимченко К. 1, с. 379]. **КОЧОВАТИ**, гл. Стоять лагеремъ, иметь стоянку. *Жеви тоей [рѣки] войска обохъ сторонъ спокойне по зимовляхъ кочуючи, не переходили*. Бел. IV, 38. [Тимченко К. 1, с. 381]. **КРОЛЕВАТИ**, гл. (пл. krolowac). Царствовать. Мл.Сл. 37. *Смерть надъ всѣми людьми кролевала*. Гал. I, 85 [Тимченко К. 1, с. 387]. **КУРОВАТИ**, гл. (пл. kurowac, из лт. sugare). Лечить. *Которого [родителя] докторъ Бокъ сталъ куровать*. Дн. Марк.111,7 [Тимченко К. 1, с. 392]. **ЖАКОВАТИ**, гл. Грабить, расхищать. *Заразъ напали вози своихъ старшихъ жаковати*. Л.Г. 76 [Тимченко К. 1, с. 247]. **КОМУНИКОВАТИСЯ**, гл. Приобщаться. *Коммуниковалемся св. таинъ*. Дн.Марк. I, 58 [Тимченко К. 1, с. 374]. **КОНВЕРСОВАТИ**, гл. (пл. konwersowac). Разговаривать, беседовать. *Не хотятъ зъ иншими людьми конверсовати*. Гал. II, 55 [Тимченко К. 1, с. 374]. За допомогою суфікса інфінітивної основи -а- утворена величезна кількість дієслів від інших дієслівних основ, дієслово в таких випадках набирало ітеративного значення. Мовним маркером наведених прикладів є також інші засоби, зокрема префіксація та чергування звуків у корені слів. До цих одиниць належить невелика група ітеративних дієслів, утворених від інших дієслівних основ за допомогою суфікса -ва-. Наприклад, **БОЄВАТИ**, гл. (пл. bojowac). Воевать, драться, бороться. Мл.Сл. 7 [Тимченко К. 1, с. 62]. **ВКЛЕПОВАТИСЯ**, гл. [Ошибаться в отношении особы или животного?]. *Не знаю, в который обычай в жоню и в статокъ мой якнишь человекъ вклепуетъся*. Кн.Л҃цк. 1570, л. 115 [Тимченко К. 1, с. 103]. **ВОТОВАТИ**, гл. (пл. wotowac, из лт. votum). Подавать голос, вотировать. *На смерть ихъ и на душу не*

вотовали. Ак.Бор. 98. Легать папезжкій вотоваль. Пал. 655 [Тимченко К. 1, с. 116]. **ВЫШИНКОВЫВАТИ**, *гл. Продавать в розницу. Медь по петнадцати пудовъ сычивали и безъ плаченья побору добровольне вышинковывали. АЮЗР. I, 259 (1596)* [Тимченко К. 1, с. 162]. Інфінітивній основі, для якої характерні суфіксальні елементи **-ва-**, **-єва-**, відповідала основа теперішнього часу із суфіксом **-є-** / **-ю-** з попереднім голосним **ү** (**үс** / **үю**). Дієслова цієї групи мали ітеративне значення й утворювалися як від іменника, так і від інших дієслівних основ.

Своєрідні суфікси були властиві так званим іменним віддієслівним утворенням – інфінітиву, супіну, дієприкметникам. Для давнього слов'янського інфінітива характерний суфікс **-ти-**, а для супіна – **-ть-**. У дієприкметниках наявні різні суфікси: активні дієприкметники теперішнього часу утворені від основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-үч-** (← **-жч-** ← **-*ont-**) та **-ач-** (← **-ач-** ← **-*int-**), унаочнено, що останній суфікс використовували лише для творення дієприкметників від дієслів четвертого класу з основою на **-и-**. Наприклад, форми називного відмінка однини жіночого роду: **несүчи** (← **несжчи**), **сүхнүчи** (← **сүхнжчи**), **знаючи** (← **знаѣжчи**), **вүдүчи** (← **вжджчи**). Активні дієприкметники минулого часу утворені від основ інфінітива за допомогою суфікса **-ъш-** (← **-ъс-**, **-ъйс-**), якщо вона закінчувалася на приголосний звук, або ж **-въш-** (← **-үъс-** ← **-уйс-**), якщо ця основа закінчувалася на голосний. Наприклад, форми називного відмінку однини жіночого роду: **несъши**, **ведъши**, але **видѣвъши**, **знавъши** (← **минжвъши**), **бивъши**. Принагідно зазначимо, що від дієслів другого класу, якщо їхня коренева частина закінчувалася на приголосний, активні дієприкметники минулого часу утворювалися також за допомогою суфікса **-ъш-** безпосередньо від кореня: **сүхъши** – **сүхнүти**, **двигъши** – **двигнүти**. Від інфінітивних основ за допомогою суфікса **-л-** утворювалися активні дієприкметники минулого часу (**зналъ**, **хвалилъ**, **писалъ**, **неслъ**). Їх використовували як компонент складених часових форм та форм умовного способу. Установлено, що під час творення дієприкметників від дієслів другого класу суфікс **-нү-** основи інфінітива звичайно опускався: **сүхлъ**, **двиглъ** тощо. Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основ теперішнього часу за допомогою суфікса **-м-**: **несомъ**, **двигномъ**, **хвалимъ**, **знаемъ**. Якщо інфінітивна основа закінчувалася на голосний, то для творення пасивних дієприкметників минулого часу було залучено суфікс **-ен-**: **несенъ**, **хваленъ**.

Писемні пам'ятки XIV–XVII ст. фіксують низку прикладів дієслівних номінатем із суфіксом **-нү-** (← **-нж-**). За допомогою цього суфікса утворено дієслівні одиниці, що позначали тривалість стану чи дії, результативності дії, значення одночасності. Творення дієслів зі значенням тривалості стану та дії за допомогою суфікса **-ну-** в слов'янських мовах було досить продуктивним, однак із часом продуктивність втрачена.

Висновки й перспективи дослідження. Дієслівна система староукраїнської мови XIV–XVII ст. дає змогу константувати, що дієслівні номінатемами, утворені від іменників за допомогою дієслівних суфіксів **-и-...**, **-а(а)**, **-ѣ** (> **-і-**), **-ова-**, (> **-ува-** / **-юва-**, **-єва-///-єва-**) випродуковують різні способи творення слів, різні словотворчі ресурси, вочевидноють широкий структурно-мотиваційний масив похідних дієслівних одиниць, що активно функціонували в староукраїнський період і, безсумнівно, кваліфікують і формують словотвірну суфіксальну підсистему дієслівності сучасної української літературної мови. Чисельною групою відіменникових дієслівних дериватів у староукраїнській літературній мові XIV–XVII ст. були дієслівні утворення від іменних основ (відіменникового та відприкметникового походження). Ці похідні утворення розрізняють за двома категоріями: 1) дієслова, що деетимологізувалися й перестали усвідомлюватися як похідні внаслідок занепаду основного слова або руйнування смислового зв'язку з ним; 2) дієслівні одиниці, у яких чітко простежено мотиваційний зв'язок з основним словом. Дієслівні суфіксальні номінатемами писемних пам'яток староукраїнської мови XIV–XVII ст. є матеріалом для розуміння процесів концептуалізації, вербалізації, категоризації, функційності динаміки словотвірних змін дієслівної системи української мови, змін у семному складі дієслів,

переорієнтації на інші словотвірні форманти, семантичне ядро яких пов'язане з ментальними процесами етно- та глотогенезу українського етносу. Перспективу подальших студій убачаємо передовсім у всебічному дослідженні дериваційної системи українського дієслова в аспекті діяхронного префіксального творення в когнітивно-ономасіологічному вимірі.

Список використаної літератури

1. Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. Київ : Вища школа, 1977. 304 с.
2. Бісовецька Л. А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI–XIII ст. : дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 1999. 212 с.
3. Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. Київ : Наукова думка, 1973. 168 с.
4. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Вибрані праці: Філологія*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 20–138.
5. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Є. Тимченко [Упор. В. В. Німчук, Г. І. Лиса]. НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. Київ – Нью-Йорк, 2002–2003. [Пам'ятки української мови. Серія словників]. Кн. 1.
6. Овчиннікова І. І. Лексико-семантична група дієслів інтелектуальної дії в українській літературній мові. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 329–334. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2013_9_51 (дата звернення : 10.03.2023).
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва : Просвещение, 1977. Т. 4. Вып. II. 406 с.
8. Русаченко Н. П. Аугментація та елізія у словозмінних парадигмах дієслова староукраїнської мови XVIII ст. *Studia philologica*. 2013. Вип. 2. С. 43–48. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2013_2_10 (дата звернення : 10.03.2023).
9. Соколова С. Теоретичні і прагматичні аспекти слов'янського словотворення. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 145–152.
10. Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte. *Slavica Varia Halensia*. Band 12 / Martin-Luther-universitet Halle-Wittenderg / Mengel, S. Berkin: LIT VERLAG Dr. W. Horf, 2014. 681 s.

References

1. Bilodid, O. I. (1977). *Hramatychna kontseptsia O. O. Potebni* [The grammatical concept of O. O. Potebnia] Kyiv: Vyshcha shkola, 304 [in Ukr.].
2. Bisovetska, L. A. (1999). Vidimennyi sufiksalni slovtvir diiesliv u movi pysemnykh pam'iatok Kyivskoi Rusi XI–XIII st. [A distinctive suffixed word-form of verbs in the language of written monuments of Kyiv Rus of the XI–XIII centuries]: Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 212 [in Ukr.].
3. Horpynych, V. O. (1973). Teoretychni pytannia vidtoponimnoho slovtvoru skhidnoslov'ianskykh mov [Theoretical issues of toponymic word formation of East Slavic languages]. Kyiv: Naukova dumka, 168 [in Ukr.].
4. Zhytetskyi, P. H. (1987). Narys literaturnoi istorii ukrainskoi movy v XVII st. [An essay on the literary history of the Ukrainian language in the 17th century]. In: *Vybrani pratsi: Filolohiia*. Kyiv: Naukova dumka, 20–138 [in Ukr.].
5. Nimchuk, V. V. & Lysa, H. I. (Comp.). (2002–2003). *Materialy do Slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.* [Materials for the Dictionary of the written and book Ukrainian language of the 15th–18th centuries]: u 2 kn. / Ye. Tymchenko. NAN Ukrainy, Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SSHA. Kyiv; New York. [Pam'iatky ukrainskoi movy. Serii slovnykiv]. Kn. 1. [in Ukr.].
6. Ovchynnikova, I. I. (2013). Leksyko-semantychna hrupa diiesliv intelektualnoi dii v ukrainskii literaturnii movi [Lexical-semantic groups of verbs of intellectual action in the Ukrainian literary language]. In: *Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu* [Philological studies. Scientific Bulletin of the Kryvyi Rih State Pedagogical University], 9, 329–334. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2013_9_51 [in Ukr.].
7. Potebnya, A. A. (1977). Iz zapisok po russkoj grammatike [From notes on Russian grammar]. Moskva: Prosveshenie, 4, II, 406 [in Rus.].
8. Rusachenko, N. P. (2013). Auhmentatsiia ta eliziia u slovozmynnykh paradyhmakh diieslova staroukrainskoi movy XVIII st. [Augmentation and elision in word-changing paradigms of the verb of the Old Ukrainian language of the 18th century]. In: *Studia philologica*, 2, 43–48. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2013_2_10 [in Ukr.].
9. Sokolova, S. (2016). Teoretychni i prahmatychni aspekty slov'ianskoho slovtvorennia [Theoretical and pragmatic aspects of Slavic word formation]. In: *Ukrainska mova*, 2, 145–152 [in Ukr.].
10. Mengel, S. (Ed.) (2014). Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und pragmatische Aspekte. In: *Slavica Varia Halensia*. Band 12 / Martin-Luther-universitet Halle-Wittenderg. Berkin: LIT VERLAG Dr. W. Horf, 681 [in Germ.].

THE ONOMASIOLOGICAL MATRIX IN THE DERIVATIVE FUNCTION OF THE SUFFIXES
OF THE DENOMINATIVE VERBS IN THE OLD UKRAINIAN LANGUAGE
OF THE 14th–17th CENTURIES

*Halyna Kocherga, Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine)*

e-mail: kocherga_galina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1000-3427>

The article analyzes the mechanism of secondary designation of the suffix-verb derivation of the Old Ukrainian written monuments of the 14th–17th centuries, establishes the limits of semantically derived units in the nominative-derivative processes of the national-linguistic picture of the world, which constitute a significant part of the lexical composition of the language base, since numerous word-forming models of modern languages were formed in the past and went through a difficult path in their functioning, intensifying or losing their productivity, reflecting all spheres of life of the ancient Ukrainian society. The suffixed word-form of the denominative verbs should be considered not only within the limits of semantics, but also in the onomasiological aspect of language and its connections with the structure of consciousness: thinking, mental functions, internalization of reality and the feeling of the world, as well as in the mechanism of reflecting referents in the mentality and marking them in language system. That is why the place of this or that word-formation model in the complex and branched word-formation system of the modern Ukrainian language can be determined based on the history of the language, because the language suffix segment reflects the thinking of a person of the Middle Ages, his perception and evaluation of the phenomena of extra-linguistic reality and the linguistic picture of the world in particular. The scientific originality of the work lies in the fact that it is the first to analyze the system of word-forming types of the denominative verbs on the basis of significant material selected from written sources of the Old Ukrainian period of the 14th–17th centuries of the history of the Ukrainian literary language.

The purpose of the study is to find out the internal structure of the suffixal subsystem of the denominative verbs of the Old Ukrainian language of the 14th–17th centuries and to establish a motivational matrix in derivatives that forms a word-forming model of nomination. We continue a series of publications on the formation of the verb system of the Old Ukrainian (Rus) language of the 14th–17th centuries, taking into account the semantic-categorical modifications of suffixed verbs with the status of a word, implemented in the onomasiological mechanisms of the verbal word-form of written monuments of the 14th–17th centuries at the level of conceptual relations of the synergistic system of ethnic consciousness of the speaker.

Research materials, methods and techniques. For the research were used the “Materials for the Dictionary of the Written and Book Ukrainian Language of the 15th–18th Centuries”: in 2 books. / E. Tymchenko [Cf. V. V. Nimchuk, G. I. Lysa]. NAS of Ukraine, Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA. Kyiv; New York, 2002–2003. [Memorials of the Ukrainian language. Series of dictionaries]. Book 1–2. The research methodology is outlined by the complex use of methods used in modern linguistics, in particular descriptive, component, transformational, distributive, comparative, valence, comparative-historical methods of researching the semantic structure of the verb units. The suffixed word-form of nominative units in the diachronic aspect (based on the material of written records) is declared by the description models of the combined approach to comparative research (onomasiological with elements of field and ideographic), which demonstrates a two-vector analysis, from a thought to a word and from a word to a thought, detailed cognitively a discursive approach in the emergence of new derived units with the status of a word in the linguistic conceptualization of the world with a projection into the pragmatic plane. The above-mentioned areas of the historical derivational research state noticeable changes in the conceptual and terminological derivational apparatus, produce a new interpretation of the basic word-forming categories on the basis of general theoretical considerations using traditional sources (mainly written records), which constitute **the relevance and perspective** of this research. The onomasiological nature of the derivational suffix processes of the emergence of derived verb units in the linguistic subsystem of the Old Ukrainian literary language of the 14th–17th centuries has been clarified. Nominative processes determine the mechanism of interaction between reality, thinking and language.

Conclusions and prospects of the study. The verb system of the Old Ukrainian language of the 14th–17th centuries makes it possible to establish that verbal nominatives formed from nouns with the help of verbal suffixes *-u-...*, *-a-(Δ)*, *-тв-* (> *-i-*), *-ова-*, (> *-ыва-* / *-юва-*, *-еа* *-///-* *еа-/-*) produce different ways of creating words, different word-forming resources, demonstrate a wide structural and motivational array of derived verb units that actively functioned in the Old Ukrainian period and, undoubtedly, qualify and shape

the word-forming suffix subsystem of verbs in the modern Ukrainian literary language. A large group of pronominal verb derivatives in the Old Ukrainian literary language of the 14th–17th centuries were verbal formations from noun bases (of pronominal and adjectival origin). These derivative formations are divided into two categories: 1) verbs that were de-etymologized and ceased to be recognized as derivatives due to the decline of the main word or the destruction of the semantic connection with it; 2) verb units in which the motivational connection with the main word is clearly visible. Verbal suffix nominates of the written monuments of the Old Ukrainian language of the 14th–17th centuries are material for understanding the processes of conceptualization, verbalization, categorization, the functionality of the dynamics of word-formative changes in the verb system of the Ukrainian language, changes in the sem structure of verbs, reorientation to other word-formants, the semantic core of which, related to the mental processes of ethno- and glottogenesis of the Ukrainian ethnos. We see the prospect of further studies primarily in a comprehensive study of the derivational system of the Ukrainian verb in terms of the diachrony of prefix creation in the cognitive-onomasiological aspect.

Key words: *a verbal nominatem, the Old Ukrainian language, a lexical-semantic group, a suffixal subsystem of the language, a categorization, a functional-semantic, onomasiological derivation, a diachronic derivation.*

Надійшла до редакції: 18.03.23.

Прийнято до друку: 24.05.23.